

Ferenczi Ilona

Salve regina — Salve rex.*

Tartalmi változtatások a magyarországi protestáns antifóna-
és himnuszfordításokban

1505-ben a nürnbergi St. Lorenz-templomban, az előző század gyakorlatát követve alapítványt tettek az ún. *Salve*-szolgálat végzésére, melyben előírták, hogy minden szombat este énekelni kell a *Salve regina* és a *Te matrem Dei* tételt négy szólamra, orgonakísérettel.¹ Az effajta *Salve*-áhitatokon nem liturgikus fogantatású szövegek polifon megzenésítése is elhangozhatott. A *Te matrem Dei laudamus* tétel a korai kereszténységben keletkezett *Te Deum laudamus* himnusz alkalmazása a XII. századból; valamikor Bonaventúrának tulajdonították, de később nem szerepel hiteles művei között.² Effajta átalakítással a XIII. században is próbálkoztak, amikor a *Pater noster* szövegét vagy János evangéliumának harmadik fejezetéből a 16. verset, az evangélium summáját írták át úgy, hogy Isten nevét Máriaéval helyettesítették.³ Az adaptációk a középkori máriatisztelet eredményeképpen jöttek létre; bennük az Isten dicsőítésére vonatkozó szavakat Mária magasztalására változtatták. A máriatisztelettel kapcsolatos korabeli magyarázatok két fő irány köré csoportosultak: az egyik értelmezés a népszerű áhitatos irány, mely szerint sohasem lehet eléggé méltó módon dicsőíteni Máriát. A másik, teológiai meghatározás a források alapján vizsgálja meg és jelöli ki Mária helyét Isten és Krisztus után.⁴ A *Te matrem Dei laudamus* természetesen a népszerűbb irányzathoz tartozik. A tétel a XVI. században divatos motettaszöveggé vált,⁵ és előfordult, hogy a már meglévő *Te Deum* szöveget *Te matrem Dei* szöveggel helyettesítették.⁶

Ferenczi Ilona zenetörténész, a MTA Zenetudományi Intézetének főmunkatársa, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem docense.

* A Csomasz Tóth Kálmán tiszteletére Pápán 2003. november 1-én rendezett tudományos ülészen elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Bonnie J. Blackburn: „*Te Matrem Dei Laudamus*. A Study in the Musical Veneration of Mary”, *Musical Quarterly* 53 (1967) 60.

² Szerző: Pseudo-Bonaventura. Uo. 53.

³ A Miatyánk- valamint a János 3,16-parafrázisok 1239 és 1245 között keletkeztek. Uo. 57.

⁴ Uo. 56.

⁵ A többszólamú feldolgozásokat és szövegvariánsokat ld. Winfried Kirsch: *Die Quellen der mehrstimmigen Magnificat- und Te Deum-Vertonungen bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*. Tutzing 1966. Nr. 539., 605., 877. Lhéritier kompozícióját ld. *The Medici Codex of 1518. A Choirbook of Motets Dedicated to Lorenzo de' Medici, Duke of Urbino*. Transcription by Edward E. Lowinsky. [Monuments of Renaissance Music IV] Chicago—London 1968. Nr. 9.

⁶ Olykor a fordítottja is megtörtént: a Mária-szövegre írt motettára a későbbiekben a *Te Deum* szövegét alkalmazták, pl. Kirsch: *i.m.* Nr. 605. — A *Te Matrem Dei* mint *Te Deum*-parafrázis magyarországi imádságoskönyvben is helyet kapott. Ld. Knapp Éva: „Egy XVII. századi népszerű

A *Salve regina* antifóna történetében a reformáció terjedésével éppen az ellenkező folyamat ment végbe. Ez a Mária-antifóna már keletkezése (XI. század vége – XII. század eleje) után nem sokkal egyre több szerzetesközösség gyakorlatának részévé vált⁷ és az egész középkorban, így a XVI. század elején is, a többi Mária-antifónával az ünnepi időszakok szerint váltakozva egyes imaórák végén hangzott el. A XVI. század második felében kialakult az a gyakorlat, mely szerint a *Salve regina*-t a leghosszabb ideig, közel fél éven át énekeltek.⁸ Népszerűségét, kedveltségét mutatja, hogy a XV–XVI. században többféle német nyelvű fordítása keletkezett.⁹ Különleges magyarországi használatáról az 1509-ben Krakkóban kiadott Egri ordinárius tudósít: a diákok a *Salve regina* éneklése alatt vonulnak be a kórusba.¹⁰ Egy XV. század végi pálos forrás *organum-chorus* felirata alapján a Mária-antifónának az alternatim gyakorlatra utaló előadásmódjára is példát találunk.¹¹

Mivel német földön általánosan elterjedt, arra lehet következtetni, hogy az ifjú Luther Márton legkésőbb kolostorba vonulása (1505) után megismerte és feltehetően énekelte is. Először 1514-ben idézi a Mária-antifónát egy prédiká-

---

imádságoskönyv: az *Officium Rákócziánium története I'*, *Magyar Könyvszemle* 113 (1997) 164. Ld. továbbá Vargha Damján: *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban*. Budapest 1913.

⁷ A ciszterciék 1218-tól naponta énekeltek. — A Mária-antifónák mint szuffrágiumok általában függetlenek voltak a zsoltározástól, a *Salve regina* pl. a XIII. századtól a kompletórium végén hangzott el. A *Salve regina* eredetéről, szerzőjéről ld. Marie-Noël Colette: „Le *Salve Regina* en Aquitaine au XIIème siècle: l'auteur du *Salve*”, in *Cantus Planus*. Papers Read at the Fourth Meeting Pécs, Hungary 3–8 September 1990. Budapest 1992. 521–547; Fred Büttner: „Zur Geschichte der Marien-antiphon «*Salve Regina*»”, *Archiv für Musikwissenschaft* 46 (1989) 257–270.

⁸ V. Pius általánosan elterjedt breviáriuma (1568) óta az adott óra után szabályozott körforgás szerint énekeltek a négy legfontosabb Mária-antifónát: az *Alma Redemptoris mater* ádventtől február 1-ig, az *Ave regina caelorum* február 2-től nagyszerdáig, a *Regina caeli* húsvétől pünkösdig, a *Salve regina* Szentháromság vasárnapjától az ádvent előtti vasárnapig, vagyis az egyházi esztendő utolsó vasárnapjáig hangzott fel. Ld. Edward Nowacki: „Antiphon. XI. Marianische Antiphonen”, in *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Zweite, neubearbeitete Ausgabe. Sachteil 1. Bärenreiter 1994. 658–659; Michel Huglo—Joan Halmó: „Antiphon. 5. Other antiphons in the Gregorian repertory: V. Marian antiphons”, in *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Second Edition. Vol. 1. Taunton, Massachusetts 2001. 746. — A *Salve regina* antifónát használja fel elméleti munkájában Glareanus a dór hangnem illusztrálására *Divae Virginis salutatio ad Dorium* felirattal. Ld. Glareanus Henricus Loritus: ΔΩΔΕΚΑΧΟΡΑΟΝ. *Dodekachordon*. Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Basel 1547. Hildesheim—New York 1969. 119.

⁹ Vö. Walther Lipphardt: „Ein Mainzer Professionale (um 1400) als Quelle deutscher geistlicher Lieder”, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 9 (1964) 93–120; uő: „Deutsche Antiphonenlieder des Spätmittelalters in einer Salzburger Handschrift (Michaelbeuern Ms. Cart 1)”, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 27 (1983) 39–82; továbbá Rosa Micus: „Deutsche Bearbeitungen des *Salve regina* und die kartausische Tradition. Zwei neue Textzeugen”, *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 36 (1996/1997) 218–226.

¹⁰ Ld. Dobszay László: „«Pueri vociferati»». Gyermek az egri székesegyházban”, *Magyar Egyházzene* III (1995/1996) 156–157; továbbá *Liber ordinarius Agriensis*. [Musicalia Danubiana Subsidia I.] Edited and introduced by László Dobszay. Budapest 2000. 304.

¹¹ Pálos cantuale, Częstochowa, Pálos kolostor könyvtára 5833 R.I.215. p 15. (Vö. Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest 1981. C 46.) — A *Salve regina*-nak alapítvány által biztosított énekléséről a soproni Boldogasszony és Szent György-templomban ld. Bárdos Kornél: *Sopron zenéje a 16–18. században*. Budapest 1984. 19.

ciójában — akkori nézetei szerint pozitív kicsengéssel: Krisztust és minden szentet mint tanúkat említ, akik tanúk a siralom völgyében folyó életről, melyet a *Salve regina* említ.¹² Luther legközelebb hét év múlva, 1521-ben fejt ki álláspontját a *Salve regina*-ról, amikor a mise körüli visszaélésekről értekezik, s ekkor kezd kirajzolódni később még jobban megerősödő negatív ítélete. 1523-ban a wittenbergi vártemplom istentiszteleti rendjének (*Von Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde*) előkészítésével kapcsolatban említi azokat az önálló szertartásokat, énekeket, amelyeket le kell építeni, el kell hagyni, s ezek közül külön kiemeli a *Salve regina*-t mint feltétlenül megszüntetendőt.¹³ Mivel javaslatai nem találnak kellő visszhangra, a következő években erősebb szavakat használ a reformátor. Vizsgálatába bevonja a *Regina caeli laetare* himnuszszöveget is, amelyet egyenesen istenkáromlásnak nevez.¹⁴ Mária nem szószólónk, mondja, —még akkor sem, ha a *Salve regina* szerint ő a könyörület, az irgalom anyja—, de könyörög érettünk. És mint ilyen, Fia által kibékített minket Istennek, s ez indokolhatná a *Salve regina* éneklését. Hitünket azonban nem határozhatja meg, s nem lehet, hogy Máriához fordítson, Krisztustól pedig elfordítson, mivel hitvallásunk minden cikkelye Krisztusra, s nem Máriára vonatkozik.¹⁵ A *Salve regina* Luther szerint a latin egyházi ének prototípusa, ellentétben a népnyelvű énekkel, amelyet éppen ő szorgalmazott.¹⁶

Mi lett a Mária énekek sorsa a reformáció korában? A *Salve regina*-hoz először a nürnbergi St. Sebald iskola rektora, Sebald Heyden nyúlt 1523-ban, amikor a városukban tartott birodalmi gyűlésre alakította át a szöveget Krisztusra vonatkoztatva.¹⁷ A következő évtizedekben a *Salve regina* nemcsak latinul,

¹² Ld. Hans-Ulrich Delius: „Luther und das «Salve regina»“, *Forschungen und Fortschritte. Nachrichtenblatt der deutschen Wissenschaft und Technik*, 38 (1964) 249–251.

¹³ A vártemplom egyik alapítványa ugyanis a *Salve regina* gyakorlatát s annak ápolását biztosította. Delius: *i.m.* 250.

¹⁴ Uo. 251.

¹⁵ Luther utoljára 1537-ben foglalkozott a *Salve regina*-val, amikor III. Pál pápa bullájához széljegyzetet írt; az énekkel szemben itt a legelutasítóbb a magatartása. Ld. uo.

¹⁶ Luther maga több mint 40 ének szövegét ill. dallamát szerezte, vagy mindkettőt ő írta; ezek közül 19 eredeti Luther-ének, latin modellt 8, német mintát 11, liturgikus vagy zsoltárszöveget 9 ének követ. Vö. Markus Jenny: *Luthers Geistliche Lieder und Kirchengesänge: Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe*. Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers. IV. Köln—Wien 1985.

¹⁷ Az átalakítás következőképpen történt:

Salve, regina, mater misericordiae,
vita, dulcedo et spes nostra, salve.
Ad te clamamus exsules filii Evae.
Ad te suspiramus, gementes et flentes,
in hac lacrimarum valle.
Eia ergo, Advocata nostra,
illos tuos misericordes oculos ad nos converte,
et Iesum, benedictum fructum ventris tui,
nobis post hoc exsilium ostende.
O clemens, o pia, o dulcis virgo Maria.

Salve, Iesu Christe, rex misericordiae,
vita, dulcedo et spes nostra, salve.
Ad te clamamus exsules filii Evae.
Ad te suspiramus, gementes et flentes,
ex hac miseriarum valle.
Eia ergo, Mediator noster,
illos tuos misericordes oculos ad nos converte.
O Iesu benedictae, faciem Patris tui,
nobis post hoc exsilium ostende.
O clemens, o pie, o dulcis Iesu Christe.

de különböző fordításokban is elterjedt, s a fordítás során átdolgozások, sőt kontrafaktumok is keletkeztek: az új szövegezés nem az Istenszülőhöz, hanem fiához, Jézus Krisztushoz fordul, és az ő megváltó művéről, bűnbocsátó hatalmáról szól. Egy 1560 körüli német *Salve regina* —bár a reginából rex lett—, tartalmát tekintve lényegében még megmaradt: *Herr Gott, von Herzen wir Dich grüßen, König der Barmherzigkeit! Unser Leben, unser Süße, unser Trost!*¹⁸ Az 1559-es strasbourg-i és az 1566-os Böhmische Brüder énekeskönyvbe fordított *Salve regina*-ban viszont már jelentős dogmatikai változtatások történtek. Erre utal a strasbourg-i felirat is: *Das Gesang, Salve genannt, ganz christlich auf unsern einigen Mittler und Heiland Jesum Christum neulich gestellet*,¹⁹ vagyis szövegében tovább távolodott az eredetitől. Az a dallam tehát, melyet ezidőtájt sok helyen —s majd 1568 után²⁰ az egyházi esztendő Krisztus-ünnep nélküli fél évében— a Mária-szöveggel naponta énekeltek, most krisztocentrikus tartalmat kapott. A cseh testvérek énekeskönyvében (Böhmische Brüder 1566) a dallamhoz egy átalakított latin szöveget vettek alapul: *Salve rex caeli et terrae*.²¹

A *Salve regina* közvetlen alkalmazásáról a magyarországi reformációból nincsen adatunk.²² Annál inkább a *Regina caeli laetare* kezdetű, másik népszerű Mária-antifónáról, melyet sok helyen a középkor óta húsvétól pünkösdig, vagyis a *Salve regina*-t megelőző időszakban énekeltek.²³ Az újkorban elterjedt 6. tónusú dallamát több itáliai és németalföldi zeneszerző is feldolgozta a XVI. században.²⁴ Ezt az ismert dallamot alkalmazták a reformáció egyházában a megváltoztatott latin és német szöveghez. Latinul többféleképpen is megjelent: *Rex Christe omnes in te laetamur; O sponsa Christi laetare; Laetetur in Christo redemptore*.²⁵ A *Regina caeli* egyik német változata (*Freu dich, du werthe Christen-*

Ld. Gustav Georg Zeltner: *Kurtze Erläuterung der Nürnbergischen Schul- und Reformations-Geschichte aus dem Leben und Schrifften des berühmten Sebald Heyden ... Nürnberg 1732. 11–12. — Bár Heyden változtatása heves támadást váltott ki a római egyház részéről és a *Salve regina*-t továbbra is énekeltek, 1524-ben az összes Mária-antifónát betiltották Nürnbergben. Ld. Beat A. Föllmi: „Sebald Heyden”, in *Musik in Geschichte und Gegenwart*. Personenteil 8. Bärenreiter Verlag 2002. 407–408. hasáb. Heyden lelkesen szolgálta a reformáció és az oktatás ügyét; többféle tárgyú —így zenei— tankönyvet írt a tanulóknak. Munkásságát még évszázadok múlva is kiemelkedően méltatták. (Ld. G. G. Zeltner fenti művét.) — Sebald Heyden működésének magyarországi vonatkozásairól ld. W. Salgó Ágnes: „Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epikitétosz fordításához”, *Magyar Könyvszemle* 116 (2000) 266–283.*

¹⁸ *Der Altargesang, 1. Teil. Die einstimmigen Weisen*. Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik. Nach den Quellen hrsg. von Konrad Ameln, Christhard Mahrenholz und Wilhelm Thomas unter Mitarbeit von Carl Gerhardt. I. Band, Göttingen 1941. Nr. 288.

¹⁹ *Der Altargesang*. Nr. 289.

²⁰ Ld. a 8. jegyzetet!

²¹ *Der Altargesang*. Nr. 290.

²² A *Salve rex* szöveget nálunk más dallamra alkalmazták; erről ld. később.

²³ A *Salve regina*-hoz hasonlóan a *Regina caeli* sem volt officiumantifóna.

²⁴ A Medici-kódexből pl. két feldolgozása ismeretes: Festa és Willaert műveit ld. *Medici Codex*. Nr. 51, 15. A kódexben több Mária-antifóna feldolgozása is helyet kapott, pl: *Alma Redemptoris mater* Nr. 40; *Tota pulchra es* Nr. 9; *Nesciens mater virgo virum* Nr. 31; *Virgo Dei Genitrix* Nr. 31.

²⁵ *Altargesang*. Nr. 291 jegyzete a 607. oldalon.

heit)²⁶ magyarországi nyomtatott és kéziratos énekeskönyvekben is helyet kapott *Örülj és örvendezz, keresztyéneknek gyülekezeti* fordítással. Először Huszár Gál énekeskönyvében jelent meg 1574-ben, ahol a húsvét hajnali istentisztelet, a prímáliturgia első éneke.²⁷ A fentiek alapján Huszár Gál valószínűleg német forrásból merítette a parafrázis szövegét, bár a svájci közvetítés sem kizárt.²⁸

A magyarországi énekeskönyvekből és graduálokból még egy Mária-antifónát ismerünk, melynek szövege a protestáns alkalmazásban ugyancsak krisztocentrikus értelmet nyert. A *Sub tuum praesidium confugimus sancta Dei genitrix* kezdetű 7. tónusú antifóna eredetileg a prima végén hangzott el.²⁹ Érdekességként említjük, hogy a latin antifóna, tehát Huszár Gál énekeskönyvének mintája nem maradt fenn középkori magyar antifonáléban,³⁰ de megtalálható a már említett pálos cantualéban,³¹ sőt egy XVII. század végi szombat-helyi ferences kézirat³² alapján a korábbi rendi használat is valószínűsíthető. Az oltalmat nyújtó Istenszülő a magyar nyelvű antifónában Isten fiává változott: „Istennek szent Fia, a te segítségemben bízunk.” Huszár Gál énekeskönyvében még a Magnificatra való énekként szerepel,³³ de több XVII. századi graduálba, sőt a XVIII. századi debreceni és kolozsvári énekeskönyvekbe is bekerült, és 1921-ig szerepelt a reformátusoknál mint vasárnap délutáni istentiszteletet

²⁶ *Altargesang*. uo. További német variánsok: *Christe König der Himmel, wir freuen uns in Dir alle; Christus der Heiland, der den Tod am Kreuz kräftig überwand; Wir freuen uns in Christo unserm Erlöser, Altargesang*. Nr. 291., 595., 596.

²⁷ Az éneket ld. Huszár Gál 1574. f 251v; Spáczay graduál p 255; Kálmáncsai graduál p 71; Eperjesi graduál f 187v; Öreg graduál p 94; Kecskeméti graduál p 105; Ajaki graduál [f 4] (utóbbi csak szöveggel). — A graduálforrásokról ld. *Graduale Ráday saeculi XVII*. Edited and introduced by Ilona Ferenczi. [Musicalia Danubiana 16.] Budapest 1997. 12–13; vö. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Manuel de correction d’erreurs dans la base de données. I–II. Direction: Iván Horváth, assisté par Gabriella H. Hubert. Paris 1992. Nr. 1162.

²⁸ Az 1550-es években a zürichi lelkész, Bullinger pásztori levelet küldött a nehéz helyzetben levő magyarokhoz, mely előbb Kolozsvárott, majd Óvárrott jelent meg (ld. *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*. Budapest 1971. Nr. 152., 157; a második kiadás Huszár Gál ajánlásával). A német nyelvű *Regina caeli*-parafrázis már 1523-ban szerepel egy zürichi röplapban; ld. Markus Jenny: *Geschichte des deutsch-schweizerischen evangelischen Gesangbuchs im 16. Jahrhundert*, Basel 1962. 241., 243.

²⁹ A tétel az ambrozian liturgiában is helyet kapott. Görög eredetű szövegét a III. (!) századból keltezik. Huglo—Halmó: *i.m.* 746.

³⁰ Így nem került be a magyarországi készletet tartalmazó antifónakiadványba. — *Antiphonen*. Hrsg. von László Dobszay — Janka Szendrei. Band 1–3. [Monumenta Monodica Medii Aevi (továbbiakban: MMAE) V/1–3.] Kassel [etc.], Bärenreiter 1999. Szövegét ld. *Corpus Antiphonale Officii* Vol. III. *Invitatoria et antiphonae*. Editum a Renato-Joanne Hesbert. Roma 1968. Nr. 5041.

³¹ Papp Anette: *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*. [Egyházzenei füzetek I/11.] Kiadja a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke és a Magyar Egyházzenei Társaság 2001. 21.

³² Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, Ms. mus. IV. 801, 113v. — Az adatért Richter Pálnak tartozom köszönettel.

³³ Közli Csomasz Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. [Régi Magyar Dallamok Tára I.] Bp. 1958. Nr. 175/I, II (valamint a hozzájuk tartozó jegyzetek). Az első változat Huszár Gál énekeskönyvéből: *Más antifóna a Magnificatra*; a második az 1774-es Debreceni énekeskönyvből: *Azon napra: Délestre*, az 1778-as Debreceni és az 1744-es Kolozsvári énekeskönyv (az utóbbinak romlott) variánsaival.

kezdő ének.³⁴ A magyar nyelvű antifóna formája követi a középkori Mária-antifóna sorbeosztását, de a különböző hosszúságú szövegsorok miatt a tagolásban eltérés mutatkozik. (Ld. 1–2. kottapélda, valamint facsimile-melléklet.)

Az *Istennek szent Fia* antifóna, mely már önmagában véve is kontrafaktumnak tekinthető,³⁵ dallamában még egy antifóna keletkezésében játszik szerepet. A tíz bélpoklos meggyógyításának történetét összegző³⁶ latin antifónát (*Unus autem ex illis*) a magyar középkorból csak ferences forrás alapján ismerjük.³⁷ Amikor azonban az Öreg graduál nyomtatásakor (1633–1636) és az Eperjesi graduál szerkesztésekor (1635) magyar antifónát írnak az evangéliumi részből (*Es mikor menének ...*),³⁸ nem az 1. tónusú középkori ferences mintát veszik alapul, hanem a *Sub tuum praesidium* Mária-antifóna alkalmazásából származó *Istennek szent Fia* magyar antifóna dallamát. Mivel a XVI., de különösen a XVII. században a gregorián zenei anyagot sokkal szabadabban kezelték, az új antifóna szövegeinek tagolása különleges, szokatlan sorzárlatokat eredményez. (3. kottapélda.)

Az antifónákon kívül néhány himnusz szövege is hasonló változáson ment keresztül a magyarországi gyakorlatban. Az *Üdvöz légy irgalmas Isten és mi kegyelmes királyunk* kezdetű himnuszt, bár pontos eredete nem ismert, valószínűleg a *Salve regina* átalakításából, a protestáns tartalmú *Salve rex misericordiae* szövegéből alkották, s az új tétel szövegét három versszakra felosztva a Szentháromság tiszteletére is kiterjesztették. E különleges szerkezetű himnusznak a Szentlélekről szóló harmadik strófájába a nagy pünkösdi antifóna, a *Veni Sancte Spiritus* szövegét is belevonták. Dallama is különleges: nem a strófikus szerkezetű himnuszokra jellemző, hanem inkább a 2. tónusú antifónák stílusához közelít. Legelőször Huszár Gál énekeskönyvében jelent meg a következő felirattal: *A Magnificat helyébe való dicséret a Szentháromságról.*³⁹

A középkor egyik legszebb vonalú, legnemesebb dallamát, a máriás szövegen alapuló *Ave maris stella* himnuszt a protestáns graduálokba is átvették.⁴⁰ Mint a *Salve regina* tételnél, itt is megfigyelhető, hogy az új hittételeknek megfelelően Mária dicséretét felváltotta Krisztus magasztalása, s eszerint változtatták meg a szövegeket is. Így lett az egykori Mária-himnusból Krisztus-

³⁴ Az ének forrásai: Huszár Gál 1574 f 339 (=349); Csáti graduál f 47v; Apostagi graduál (f 74v); Batthyány graduál p 201; Óvári graduál p 54; Ráday graduál p 218; Patay graduál f 87v; Spáczay graduál p 330; Kálmáncsai graduál p 174; Ajaki graduál [f 70]; Öreg graduál p 211; Kecskeméti graduál p 62; Simontornyai graduál ant. f 1b; Debrecen 1774, 1778, Kolozsvár 1744, Debrecen 1921.

³⁵ Papp Anette: *uo.*, nem a kontrafaktumok, hanem a változatok közé sorolja.

³⁶ Vö. Lukács evangéliuma 7. fejezetének 14–15. versével.

³⁷ *MMMAe* V, Nr. 1115.

³⁸ Eperjesi graduál f 292; Öreg graduál p 492 [= 493] Szentháromság ünnepe utáni 14. vasárnapra.

³⁹ Megtalálható Huszár Gál 1574 f 329b; Csáti graduál f 34v; Batthyány graduál p 93; Ráday graduál p 103; Csurgói graduál f 29; Kecskeméti graduál p 24; Öreg graduál p 150; Nagydobszai graduál p 96 (utóbbiban csak szöveggel).

⁴⁰ Huszár Gál 1574 f 346; Batthyány graduál p 138; Ráday graduál p 159; Kecskeméti graduál p 35; Nagydobszai graduál p 93 (utóbbiban csak szöveggel). — A dallamot ld. a cantualéban (ld. 11. jegyzet) háromféle szöveggel: In annuntiatione Mária-himnusz (*Ave maris stella*), p 263; Anna-himnusz (*Lucis huius festa*), p 323; Katalin-himnusz (*Ave Katherina*), p 361.

hymnus: *Jézus Krisztus, mi mennyei egy mesterünk* (az Öreg graduálban: *Jézus Krisztus, egy mesterünk*). A latin vers kezdősora, az *Ave maris stella* „ad notam”-jelzés csak emlékeztetőül, utalásként jelenik meg Huszár Gál énekeskönyvében: a magyar „fordító” semmit nem használt fel a Mária-szövegből. A himnusz-dallam alkalmazója az eredeti négy soros szöveg- és zenei formát is átalakította — nem éppen előnyös módon. Érdekes viszont, hogy a versszak 4x6 (=24) szótagszáma nem bővült, pedig a gazdagon melizmatikus dallamban erre többször is lehetőség kínálkozott volna.⁴¹

Az előzőhöz hasonló alapdallamként —és szintén háromféle szöveggel⁴²— fordul elő a XV. század végi Pálos cantualéban az a *Novum sidus emicuit* himnusz-dallam is, amely az *Új világosság jelenék* protestáns himnuszhoz szolgálhatott mintául.⁴³ A himnusz-dallamhoz Huszár Gál énekeskönyveiben az egész évben énekelhető reggeli szövegek társulnak, s csak a XVII. századból fennmaradt forrásokban az *Új világosság ádventi szöveg*,⁴⁴ mely Krisztus ígét, az evangéliumot helyezi a középpontba.

A „regina”-ból lett „rex” tételek a fentiek alapján arra is figyelmeztetnek, hogy amikor a reformáció liturgiájában a középkori eredetet, a középkori örökséget kutatjuk, alkalmanként külön kell választanunk a dallam és a szöveg vizsgálatát. A XVI. században ugyanis sok esetben sajnálták eldobni a veretes, nemesen egyszerű, jól formált dallamot, de megtartásában még nagyobb szerepet játszhatott az a tény, hogy széles körben ismerték és használták. Ily módon egy-egy régi, bejáratott dallam gyors betanulási lehetőséget és alkalmas keretet biztosított ahhoz a szöveghez, amelyet dogmatikai szempontból újraértékeltek s ezért megváltoztattak. A XVII. századra majdnem teljesen elmaradtak a hazai protestáns gyakorlatból azok az ünnepek —így a Mária-ünnepek⁴⁵ is—, melyeknek liturgiájából vett dallamok a megváltoztatott szöveggel még hosszú ideig továbbélhettek.

⁴¹ Máskor az effajta lehetőséggel éltek is fordítóink. — Az Öreg graduálban (p 192) a *Jézus Krisztus, egy mesterünk* egyszerűsített első sorral jobban alakul a forma; bár a szöveg szerint a himnusz formálása, sorokra osztása 8+8+10 szótag, vagyis háromsoros lenne, a zenei négy sorosság azonban itt is nyomon követhető.

⁴² Affra-himnusz (*Gaude civitas augusta*), p 332; Szt. István-himnusz (*Gaude mater Hungaria*), p 343; Szt. Erzsébet-himnusz (*Novum sidus emicuit*), p 359. — A forrásról ld. a 11. jegyzetben.

⁴³ Az *Új világosság jelenék* szöveg és a hozzátartozó dallam nehezen kibogozható történetéről ld. Szendrei Janka: „Új világosság jelenék. Egy himnusz története”, in *Zenitudományi Dolgozatok* 1995–1996. Budapest 1997. 19–24.

⁴⁴ Legkorábbi megjelenése *Immár mostan, ó Szentlélek; Igaz bíró, nagy Úristen; Állatoknak megtartója* szöveggel Huszár Gál 1560/61 (ez a forrás Szendrei Jankánál hiányzik) f a5b, f b3, f c1 (a három himnusz a *Nunc Sancte [nobis] Spiritus, Rector potens* és *Rerum Deus* napközi himnuszoknak fordítása, melyhez nem a középkori recitáló dallamot alkalmazzák); továbbá hasonló szövegekkel Huszár Gál 1574 f 15, f 23, f 31b; *Új világosság jelenék* szöveggel Batthyány graduál p 1; Óvári graduál p 1; Ráday graduál p 1; Kálmáncsai graduál p 15; Csurgói graduál f 1; Spáczay graduál p 1; Öreg graduál p 1; Eperjesi graduál f 27 (csak szöveg); Lőcsei énekeskönyv 1635 p 2.

⁴⁵ A német evangélikus egyházban még a XVIII. században is megmaradt több Mária-ünnep, melyekre pl. J. S. Bach is szerzett kantátát.

1 Sub tu - um prae - si - di - um con - fu - gi - mus

2 Is - ten - nek szent fi - a, a te se -

3 És mi - kor me - né - nek, hogy meg - mu -

san - cta De - i Ge - ni - trix

gít - sé - ged - ben bíz - tunk,

tat - nák ma - - - gu - kat a

no - stras de - pre - ca - ti - o - nes

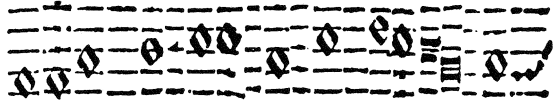
szük - sé - günk - nek i - de - jén

pa - pok - nak,

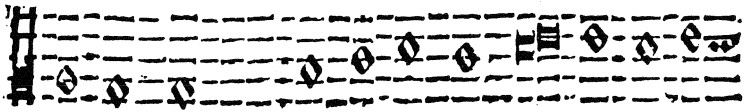

ne de - spi - ci - as in ne - ces - si - ta - ti - bus
 meg ne u - tál - lad a mi kő - nyör - gé - sün - ket!
 lá - tá az e - gyik, hogy meg - tisz - tult vol - na,
 sed a per - i - cu - lis cun - ctis
 De sza - ba - díts meg min - ket
 és az visz - sza té - re, és nagy
 li - be - ra nos sem - per vir - go be - ne - di - cta.
 min - den ve - sze - de - lem - - - től, ke - gyel - mes Krisz - tus.
 fel - szó - val dí - - - csér - te az Is - tent.

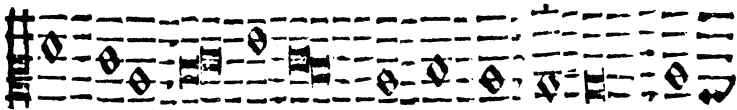
E N E K L E S E C.   CCCXXXIX
 MAS ANTIPHONA à Magnificatna

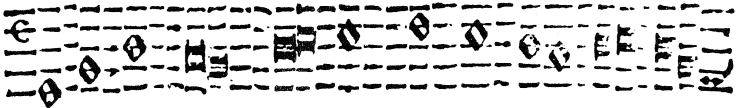
Szteńec ſzent fia az te ſegítſeged-

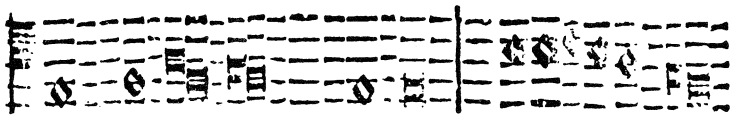
ben biztunc, ſükſegünk nec ideien meg

ne vtálljad az mi könyörgesünket, De

ſabadits meg minket minden veſedelem

től kegyelmes Christus. Fel magaf.

ttt   íij   Har-